

לשוננו לעם

עורכים: ע' איתן ומ' מדן

מתוך

כרך ה, תשי"ד

האקדמיה ללשון העברית
מוגן בזכויות יוצרים

מדרש שמות

בשם הפרטי העברי ברור ברוב המקרים השורש משורשי הלשון שממנו נגזר, ומובנו הכללי של השורש משתקף בו גם מבעד לצורה הדקדוקית המיוחדת שלו. מדרש השמות, כלומר, מציאת המובן הכללי, החבוי מתחת למעטה השם הפרטי, היה מאז ומתמיד מקצוע חביב בספרותנו. כבר ראשוני השמות הפרטיים הנזכרים בתורה נדרשו בהוראה כללית: אדם — מלשון אָדָמָה, על שום שנוצר עפר מן האדמה; חַנָּה — מלשון חַיִּים, על שום שהייתה אם כל חי; קִין — מלשון קָנִיָּה וקָנָן, על שום שאמרה עליו הוה אמו: "קניתי איש את ה'". דרך זו של מדרש השמות הפרטיים, המצויה הרבה במקרא, בתלמוד ובמדרשים, סוגלה גם בספרות המאוחרת כאחד מן

הסממנים לגיוון הסגנון ולהעשרתו, ושרידים מנוהג ספרותי זה שרדו בשימוש הלשון עד ימינו. ביטויים כגון „כאו לעמק השווה“, „רדף אותו עד חרמה“, „הקריך את מנוחתו“, „סלע המחלוקת“ ו עוד, המבוססים על מדרש שמות פרטיים, הם דוגמאות לכך.

נביא בזאת מבחר שמות פרטיים, שבאו בהוראה כללית בספר „מחקרות עמנואל“ לעמנואל הרומי, משורר עברי, שפצל באיטליה במאה השלוש-עשרה והארבע-עשרה.

ברצות המשורר לתאר את הירידה הגופנית הגדולה, שחלה בו לעת זקנה, הוא אומר: „והנני אחורנית פוסע, ומִיִּטְבָּתָה אֶל אֶדְרָעִי נוסע“. „יִטְבָּתָה“ ו „אֶדְרָעִי“ הם שמות פרטיים של מקומות, שנזכרו בתורה. אולם המשורר משתמש בשמות הפרטיים האלה בדרך חידוד, במשמעות: הטוב והרע, זכוונתו לומר: כוחותיי הגופניים שוקעים ומתנוונים לעת זקנה, והנני נוסע ויורד בהדרגה מ „יטבתה“, מן הטוב והאושר, אל „אדרעי“, אל האֵיד והרע.

בהמשך תיאור מצבו העגום של האדם לעת זקנה כותב עמנואל:

„נפלתי מחוג שמים, צללתי בשאול תחתיה, אין איש ימחה מעל פני דמעת עיני הבוכיה. נוחם יסתר מעיני, כי אין לי עזרא ונחמיה, וליראני ולבהלני לי סנבלט עם נועדיה.“ בקטע הנזכר משתמש עמנואל בשמות הפרטיים עזרא ונחמיה במובן כללי מלשון עזר ונחמה, כאילו כוונתו לומר:

1. עיין „לשונונו לעם“, קונטרסים י"א—י"ב.

הנחמה רחקה ממני ונסחרה מנגד עיניי, הואיל ואין לי עוזר ומנחם. אולם עם זאת משמשים כאן השמות עזרא ונחמיה גם בהוראתם הפרטית, כשמות המנהיגים המפורסמים של עולי בבל, ולפיכך הוא ממשיך ומדבר על סנבלט החורני ועל גועדיה הנביאה, שהיו מראים ומבהלים את נחמיה ומפריעים אותו מבניית החומה.

בדרך דומה אומר המשורר, בהתאוננו על הזמן ועל גורל האדם: „אי ימים, אשר הלכתם בלי חמדה, ותסעו מהר שֶׁפֶר ותחנו בַּתְּרָדָה“. „הר שֶׁפֶר“ ו„תְּרָדָה“ הם שמות פרטיים של תחנות, שבני ישראל חנו שם בעברם במדבר, בדרכם ממצרים לארץ כנען. אולם כוונת המשורר היא: הימים, ימי חייו של אדם, נסעו וירדו מ„הר שֶׁפֶר“, ממצב הטוב והנוי, שבו שפר חלקו, וחנו ב„תְּרָדָה“, במצב הפחד והבהלה.

במקום אחר רוצה המשורר לתאר ירידה דומה מחמת זקנה אצל בנות החן היפיפיות, והוא מביע זאת במלים: „מה זה היה לבנות החן, כי נהפך אל לענה דִּקְשָׁן?... נשאר בִּלְהֶן, וַעֲנָן נֶעֱקָן, אבד חֲמֶדָן, נשכח דִּישָׁן... אוי לַעֲגָלוֹת הַקְּמָדוֹת, נשאר תחת זִמְרָן וְקֶשֶׁן!“ המשורר משתמש כאן בכמה וכמה שמות פרטיים שנזכרו בתורה — בִּלְהֶן, וַעֲנָן וְקֶשֶׁן, חֲמֶדָן, דִּישָׁן, זִמְרָן, וְקֶשֶׁן — בהוראה כללית, בַּנִּצָּלוֹ את הסיום „תָּן“. שבשמות האלה אינו אלא חלק מן המשקל, כאילו הוא כינוי לנקבות נסתרות. וכוונתו לומר: אותן בנות החן היפיפיות, ירדו לעת זקנתן פלאים, ולא נשאר מכל חמודותיהן ומכל דשנן ויפי גופן מימי קדם אלא בִּלְהֶן וְוַנְעָה, עֶקֶה וצרה, ובמקום זמרתן המצודדת נפשות לא נותרו אלא מצודה ומוקש.

אני הולך אחרי החושים שלי ואין אני נזקק לעצתך, ולו
תהיה נבונה כעצת אחיתופל, יועצו האחר של דוד, שנאמר
עליו (שמואל ב פרק טז): "ועצת אחיתופל אשר יעץ בימים
ההם כאשר ישאל איש בדבר האלהים".

לפעמים אין הוראה כללית ברורה לשם הפרטי, ורק
על-ידי חלוקת השם הפרטי למלים אחדות, או על-ידי שינוי
קל אחר כו, מכניס בו המשורר הוראה כללית. מקרים כאלה,
שיש בהם מיסוד ההפתעה, מצטיינים לרוב בחן ובברק
מיוחדים.

באחד משיריו מספר עמנואל, כי שלח איגרת ליפיפיה
להודיע לה, כי ביתו מלא כל טוב. עמנואל מביע זאת במלים:
"ואם תראי עגלה יפה פיה דלה, צביה, חֲנִי לָהּ אשר שם
הזהב". הקורא כדרכו מבין את המשפט האחרון בהבנה הבאה:
אֵת הצבייה, הגידי לה ליפיפיה, אשר שם הזהב, שבביתו של
עמנואל יש זהב ועושר לרוב. אולם מה רבה ההפתעה למי
שנוזכר, שהביטוי "חֲנִי לָהּ" אשר שם הזהב" מיוסד על דברי
הכתוב בבראשית פרק ב, שנאמר שם: ונהר יוצא מעדן
להשקות את הגן, ומשם יפרד והיה לארבעה ראשים, שם
האחד פישון, הוא הסובב את כל ארץ החוילה אשר שם
הזהב". המשורר חילק אפוא את השם הפרטי "חווילה" לשתי
מלים: "חווילה", בהוראת "הגידי לה", וקיבל משפט חדש
המתאים לצרכיו.

והנה עוד דוגמה. באחד ממכתביו גומר עמנואל את
החלל על החכם קלונימוס בן קלונימוס, בן עירו ובן דורו.
ובין יתר דבריו הוא אומר: "ואדירינו העלו את שבחו על

שפתם. ומחוקקינו במשענותם ובסעיף סלע עטם". השם הפרטי
"סעיף סלע עיטם" זכור לנו מפרשת שמשון בשופטים פרק
טו, שנאמר שם: "ויך אותם שוק על ירך מכה גדולה וירד
וישב בסעיף סלע עיטם". המלה "עיטם" כתובה במקורה ביו"ד.
אולם עמנואל השמיט את היו"ד וקיבל מלה חדשה "עטם"
במובן: העט שלהם שבו הם כותבים. במשפטים: "ואדירינו
העלו את שבחו"על שפתם ומחוקקינו במשענותם ובסעיף סלע
עטם" כוונת המשורר לומר: גדולי החכמים הפליגו בשבחו של
קלונימוס ותיארו את מעלותיו בעל פה ובכתב. בסעיף סלע
עטם. בעט שלהם, הקשה כסעיף סלע והחוצב להבות במליצתו.
שגורה בפי עמנואל חלוקת השם הפרטי "גלעד"
לשתי מלים: "גיל" ו"עד" בהוראת "שמחת עולם". למשל:
"כי החכמים בחכמתם יקדימו למחלת החסרון והאבל,
צרי גיל-עד ורפאות הסבל". כידוע מפורסם הגלעד בסמי
המרפא שבו, כמו שנאמר בירמיה ח כב: "הצרי אין
בגלעד, אם רופא אין שם, כי מדוע לא עלתה ארוכת
בת-עמי?". וכן נאמר בירמיה מו יא: "עלי גלעד וקחי
צרי, בתולת בת מצרים, לשוא הרביתי רפואות, תעלה אין
לך". אולם מחלה רוחנית, כמו "מחלת החסרון והאבל", לא
תוכל להירפא בתרופה גשמית, בסמי המרפא של גלעד,
אלא תרופתה: צרי גיל-עד, צרי של שמחת עולם. על הסובל
לשאוב שמחה פנימית מנבכי נשמתו, ומכיוון שממילא אין
ביכולתו לתקן את החסרון, עליו להתאזר בסבלנות, ולרפא את
פצעי נשמתו בתרופת הסבל, עד אשר תשוב נפשו למנוחתה
והיו לה גיל-עד ושמחת עולם.